

усіма людьми. Вони погоджуються в тому, що завжди треба шукати мирних вирішень конфлікту між державами чи групами в межах держави. Застосовувати силу дозволяється лише в крайньому випадку. Обидві релігії визнають, що за певних ситуацій може виникнути необхідність застосування військової сили, яке повинне бути обмежене критеріями справедливості у веденні війни. Критерії здебільшого збігаються в обох релігійних традиціях і з положеннями міжнародного публічного права. Обидві релігії погоджуються з тим, що використання сили чи примусу не прийнятне в намеренні до ісламу чи християнства. Обидві релігії підтримали положення статті I-ої Статуту ООН: “Підтримувати міжнародний мир та безпеку”. За обома релігійними традиціями, обов’язок кожної держави - співпраця з ООН та агенціями цієї організації, включаючи Міжнародний суд. Цей обов’язок включає визнання рішень суду та пошуки ефективних переговорів, які б вели до ядерного роззброєння під контролем міжнародної спільноти. Обидві релігії визнають верховенство міжнародного права в усіх аспектах, а також те, що кожна держава повинна виконувати свої міжнародні зобов’язання.

*О.Марченко\** (м. Черкаси)

### **ДУХОВНІ ПРІОРИТЕТИ ПРАВОСЛАВНОЇ ЕТИКИ ГОСПОДАРЮВАННЯ: СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ\*\***

Сучасний стан нашої духовності – це наслідок впливів конкретних обставин життя. Безумовно, істотно впливають на характер процесів, що відбуваються в духовній сфері, загальні зміни в соціальних, політичних та економічних орієнтаціях суспільства. Перехід на рейки ринкових реформ, утвердження принципу прагматизму як своєрідного мірила ефективності людської життєдіяльності, пріоритет економічних цінностей над іншими, зокрема духовними цінностями, призводить до поглиблення кризи духовності, кризи людини. І цілком слушними в зв’язку з цим видаються слова М.Бердяєва, якими він застерігав від некритичного сприйняття цінностей західної цивілізації, що, до речі, є досить характерним для сучасного українського суспільства: “Економізм нашої історичної епохи і є

порушенням істинного ієрархізму людського суспільства, втратою духовного центру” [Бердяев Н.А. Новое средневековье.- М., 1991.- С. 18]. І далі: “Автономія господарського життя призвела до його панування над всім життям людських спільнот. Мамонізм став визначальною силою віку” [Бердяев Н.А. Новое средневековье.- С. 18].

Співзвучною занепокоєності мислителя домінуванням матеріальних цінностей над цінностями духовними в людському житті є широка гуманістична традиція російської філософської думки, різні виміри якої представлені творчістю М.Бубера, Е.Фромма, М.Хайдеггера, А.Швейцера, Ф.Достоевського, М.Бердяєва, Л.Шестова та ін.

Особливості духовних пошуків особистості в умовах соціальних змін, що відбуваються в нашій країні, знаходять своє висвітлення в працях провідних українських філософів Є.Бистрицького, С.Кримського, В.Малахова, В.Табачковського. Особливої актуальності в цьому контексті набуває тема ролі і значення релігійних цінностей, зокрема цінностей православ’я, яке є духовною основою вироблених у нашому суспільстві традиційних цінностей, в процесі світоглядного самовизначення особистості. Ця тема стає предметом дослідження в працях В.Бондаренка, С.Головащенко, А.Колодного, Б.Лобовика. Але потребує подальшої розробки (спроба якої здійснюється в даній статті) проблема місця й ролі духовно-практичних цінностей православ’я, настанов православної трудової етики в суспільній свідомості сучасної України, впливу економічних чинників на духовне життя людини.

Історія свідчить (і своєрідним підтвердженням її правоти є сучасний стан українського суспільства), що соціально-економічна криза досить часто призводить, з одного боку, до різкого зниження духовності народу, а з іншого – до різкого зростання релігійності населення, намагання у такий спосіб компенсувати духовний спад.

Відчуття втрати твердого опертя під ногами і бажання набути його для багатьох пов’язане зі сферою релігійно-духовного досвіду. Їхня релігійність є передусім виявом спонтанних духовних пошуків і прагнення знайти в релігії відповіді на актуальні сенсожиттєві питання, вбачати в ній засіб регуляції міжлюдських відносин, і пояснюється також духовною невдоволеністю секуляризованою культурою, потребою набуття найвищого сенсу життя.

У той же час наступ ринку, часто в нецивілізованих формах, призводить до певної трансформації усталених елементів духовності, традиційної релігійності, які завжди відігравали роль своєрідного стрижня, символу національної культури, сприяли збереженню і захистові моральних цінностей на побутовому рівні. Ринок потребує прагматизму,

\* Марченко О.В. – кандидат філософських наук, доцент Черкаського державного університету імені Богдана Хмельницького.

\*\* © Марченко О.В., 2003

розрахунку, переважання логічного над інтуїтивним, сердечним. Це часто йде врозрід з традиційним способом життя і звичними релігійними та моральними формами його регулювання. Зраціоналізований особі стають цілком непридатними ортодоксальні й немобільні форми життєвої мотивації та сенсожиттєвих орієнтацій, регуляції міжлюдських стосунків.

Зростаюче поширення католицизму й протестантизму в Україні, на нашу думку, пояснюється насамперед спробами прискореного формування капіталістичних відносин, релігійним обґрунтуванням яких є певною мірою католицизм і особливо протестантизм з його прагматизмом та індивідуалізмом, орієнтацією на земне життя та земні блага. Добрий християнин, в їх розумінні, - це старанний, благочестивий громадянин, який є підприємливим і несамовитим у боротьбі за земні блага.

На відміну від католицизму й протестантизму, православ'я, яке є духовно-моральнісним базисом вироблених у нашому суспільстві традиційних цінностей, більш опосередковано пов'язане з господарсько-економічною сферою, більш дистанційоване від господарсько-економічних проблем. Чужими йому є протестантські ідеї про те, що саме в професійній діяльності проявляється любов до Бога і ближнього, що саме за свою професійну майстерність людина отримує винагороду в іншому світі і що професійне покликання є безпосереднім виявом Божественної волі, “засобом переконатися у власній обраності” [Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму.- К., 1994.- С. 179].

У цьому зв'язку слід відзначити, що в цілому християнство звеличує працю і не ставиться до господарювання з презирством. З його точки зору, людина є не лише пізнавальним, а й господарським логосом світу, господарем творіння. Господь, як зазначав Ориген, створив людину “істотою, що відчуває потребу в праці”. Необхідність здобувати “хліб насущний” розглядається ним як Божественний задум, завдяки якому людина була просто вимушена працювати й творити [Ориген. Против Цельса.- М., 1998.- С. 20]. Їй належить право й обов'язок праці в світі як для власного існування (“трудящому хліборобові належить першому покуштувати з плоду” (2 Тим. 2:6)), для надання допомоги ближньому, так і для здійснення загальної справи людської на Землі, на виконання заповіді Божої володіти нею. В господарстві міститься свій позитивний Богом закладений встановлений сенс, - олюднення людини шляхом олюднення природи, участь людини в справах Божих, в преображенні світу.

Залишається незаперечним, відзначав С.Булгаков, що “християнство звільнило й реабілітувало *будь-яку* (курсив мій – О.М.) працю особливо господарську, і воно вклало в неї нову душу. В ньому народилась нова господарська людина, з новою мотивацією праці”

[Булгаков С.Н. Православие.- М., Харьков, 2001.- С. 234]. Християнством не заперечуються і не відкидаються ніякі сфери людської діяльності, як такі: “Нехай кожен лишається в стані такому, в якому покликаний був” (1 Кор. 7:20), повчав ап. Павло, і, проте, у всьому хай буде християнином. Через це внутрішнє духовне роблення створюється світ християнських цінностей в державі, господарстві, в культурі, виникає те, що називається *духом* життя.

Християнським ідеалом є не *анти*економізм, а *наде*економізм. Це означає, що християнство не заперечує господарювання, але орієнтує його духовно й моральнісно, підпорядковуючи працю і всю господарсько-економічну діяльність вищим цілям, перетворює її в релігійне служіння. Так праця набуває сенсу, котрий лежить вище господарства як такого, стаючи засобом удосконалення, одухотворення світу і людини, піднесення земної горизонталі в небесні висоти.

Для православ'я найважливішим є внутрішнє, духовне життя людини та внутрішні її устремління. Православна етика виховує насамперед серце, і саме серце є в православ'ї містичним осередком духовного простору, в якому відбувається діалог людини з Богом. Таким чином, все зовнішнє визначається внутрішнім, прихованим, сокровенним. Стверджуючи, що *внутрішнє, духовне* визначає зовнішнє, православ'я тим самим вибудовує певну систему цінностей, в якій дух володарює над матерією, *духовне* зумовлює тілесне, *вічне* визначає тимчасове й минуше. Встановлення належного співвідношення духу і плоті складає центральний нерв етики православ'я. С. Булгаков у цьому зв'язку підкреслював, що етика праці є врешті-решт питанням про панування духовного начала над матеріальним [Див.: Булгаков С.Н. Философия хозяйства.- М., 1990].

Принципові засади вирішення цього питання ми можемо знайти в Євангелії. Так, у молитві “Отче наш” сам Ісус висловлює прохання про хліб щоденний: “Хліба нашого насущного дай нам кожний день” (Лк. 11:3). Безумовно, це можна розглядати як своєрідне освячення земної праці і господарювання. Та разом з тим у своєму першому спокушанні в пустелі Ісус, уявляючи людину переважно істотою духовною, говорить спокуснику, котрий вбачав у людині істоту переважно тілесну: “Не хлібом самим буде жити людина, але кожним словом, що походить із уст Божих” (Мт. 4:4). Так відновлюється належне співвідношення турботи про їжу духовну та їжу тілесну. Людина не звільняється від зовнішнього тягара господарської необхідності, від заповіді трудитися, але “приймає *зсередини* цей тягар заради Господа, заради християнського послуху” [Булгаков С.Н. Православие.- С. 236]. І ця релігійна настанова визначає духовний тип господарського діяча, котрий здійснює своє господарське

служіння, до якого б соціального стану він не належав, з почуттям релігійної відповідальності. Тому, з одного боку, для православ'я є неприйнятним визнання особистого інтересу єдиним стимулом до праці, бо це б означало “відбирати у самої праці значення всезагальної заповіді, робити її чимось випадковим” [Коваль Т.Б. Экономика и нравственность в суждениях ранних Отцов Церкви // Общественные науки и современность.- 2002.- № 6.- С. 418]; з іншого боку – будь-яка праця гідна поваги.

Внутрішня, що виходить із серця й прихована в серці, мотивація праці, духовне життя людини в кінцевому рахунку визначає цінність праці в православ'ї. Корисність праці, таким чином, вимірюється перш за все її корисністю для людської душі. Праця, перетворена на релігійне служіння, спрямована на розкриття даного Богом таланту, на вдосконалення і виховання душі, визнається в християнстві, безумовно, благою працею, угодним Богові робленням людини на землі. Так праця набуває сенсу, котрий лежить вище господарства як такого, стаючи засобом удосконалення, одухотворення світу й людини, піднесення земної горизонталі в небесні висоти. Навпаки, праця, метою якої є самоствердження, самодостатня праця заради праці, визнається у православ'ї суєтною, позбавленою сенсу, а часом – і просто згубною для душі.

Принцип визначення зовнішнього внутрішнім проявився і в тому, що внутрішня духовна праця – “умное делание”, молитовний подвиг, споглядання – визнається в православ'ї вищою формою праці. Та й яка творчість, стверджує С.Франк, може зрівнятися з чистою духовною творчістю, співтворчістю з Богом в робленні і вдосконаленні себе самого, своєї душі. Саме тому праця подвижника, який присвятив себе цій праці, визнається в православ'ї вищою формою людської діяльності [Див.: Франк С.Л. Духовные основы общества.- М., 1990]. Протестантизм же, базуючись на вченні про виправдання однією вірою і всесвятстві, заперечує як сам інститут подвижництва, чернецтва, так і ідею про те, що молитовна праця є якісно вищою від будь-якої іншої праці.

У цьому зв'язку слід відзначити, що православ'я закликає “молитися і трудитися”, в той час як формула католицизму – “трудитися і молитися”, а протестантизм переконаний в тому, що праця і є молитвою. Чернечий ідеал завжди служив у православ'ї духовним орієнтиром для кожного благочестивого християнина. Саме чернечий ідеал кликав до свободи від улаштування в земному житті. Завдяки цьому інтерес до практичного господарського життя був витіснений орієнтацією на вічне й позачасове, шуканням абсолютного добра й абсолютної правди. Одним із

важливих наслідків такого погляду на світ було визнання православною свідомістю праці, якою б корисною вона не була, дійсно благою лише остільки, оскільки вона служить вищим цілям і сприяє основній справі людини в цьому житті – духовному робленню. Переконаність вітчизняної православної свідомості в тому, що саме внутрішні, духовні якості людини визначають ступінь її досконалості, вела до формування ідеалу “бути”, а не “мати” (за термінологією Е.Фромма).

Ніякі земні блага, з точки зору православ'я, не можуть самі по собі стати гідною метою життя. Ніякі зовнішні блага неспроможні надати сенсу людському життю, оскільки всі вони тимчасові, випадкові й минулі. Зрозуміло, це зовсім не означає відмови від земних благ, заборони користуватися ними. Власність і багатство – одночасно і духовні, і матеріальні категорії. Вони можуть привести як до добра, так і до зла. Все залежить від самої людини, котра і наповнює матеріальну категорію духовним змістом. В самій природі речей немає зла, і Євангеліє засуджує не саме користування майном, а неправильне, внутрішнє ставлення до нього, прив'язаність до земних благ, перетворення багатства та майна із засобу на мету, що неминуче призводить до втрати свободи та істинного сенсу життя, до гріха як “форми несвободи й егоцентризму, прагнення до використання світу замість його преображення” [Клеман О. Истоки. Богословие Отцов Древней Церкви.- М., 1994.- С. 138].

Світ людини не повинен перетворюватись на світ “естетичної людини” (С.К'єркегор), людини, котра не може знайти себе і хоче здобути своє буття і свою ідентичність в спробуванні всіх речей, але тим самим остаточно втрачає своє буття і свою ідентичність. Людина, яка живе під диктатом повсякденності, для якої день минає за днем, справа – за справою, чії психічні стани змінюються, але немає цілісного життя, втрачає субстанційність душі, можливість причетності до вічності, до абсолютних духовних цінностей, а врешті і здатність реалізувати себе як особистість. У хибній ясності, створеній усвідомленням того, що всі речі можуть бути зробленими, втрачається необґрунтована внутрішня присутність далекого безумовного, абсолютно цінного. Людський дух, який приписує собі панування над своїми творами, в понятійному сенсі знищує абсолютність і абсолютне, а із втратою абсолютності він взагалі знищує і власну абсолютність.

З точки зору протестантизму, багатство заслуговує осуду лише у тому випадку, коли воно приховує в собі спокусу піддатися лінощам і грішним мирським насолодам, а прагнення до багатства – коли воно викликане сподіваннями на майбутнє і веселе життя. Як “наслідок же виконання професійного обов'язку багатство не лише морально

виправдане, а й приписане” [Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму.- С. 167], не лише законне, а й бажане Богові.

Таким чином, ми бачимо, що православна етика, на відміну від протестантської, найповніше відповідає ідеалу надеконізму, котрий, не заперечуючи самого господарства, виступає проти моральної безконтрольності економіки та поневолення духу господарсько-економічними проблемами. Православ'я постійно нагадує нам, що соціальна “функція”, професійна належність, займана посада, характер діяльності самі по собі ще нічого не говорять про сутність людини, про її душу й серце. Для православної свідомості, як вже відзначалось, важливим є саме внутрішнє, вічне, а не зовнішнє – мінливе й тимчасове; в її межах вищою визнавалася і визнається праця молитовна, споглядальна, що передбачає найвищу творчість – творчість самого себе у співпраці з Богом.

Зрозуміло, в цьому контексті впадає в очі “непрактичність” православ'я, його спрямованість до вищого й вічного. Та, з іншого боку, відомо, що саме зосередженість протестантизму на господарсько-економічних питаннях часто призводила до втрати духовних висот. Обравши “справу”, професійне покликання і, відповідно, раціональну життєву поведінку в ролі своєї сутності, людина тут досить часто стає своєрідним заручником цієї “справи”, в жертву якій приноситься сама гуманістична ідея “гармонійної, прекрасної людини” [Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму.- С. 205-207]. “Непрактичність” значною мірою пов'язана і з тим, що православ'я не вважає (подібно до протестантських сповідань), що саме в професійній діяльності і саме в ній людина й зможе проявити свою віру, “довести” успіхами в своїй праці своє спасіння. Проте звинувачення православ'я в світозапереченні має бути відкинутим. Його можна, на нашу думку, застосувати хіба що до однієї із його історичних форм, що сформувалась під однобічним й надмірним впливом східного чернецтва з дуалістичним і псевдоесхатологічним песимізмом у ставленні до світу. Але воно ніякою мірою не може бути застосованим до всього православ'я, котре “сповнене світла Преображення і Воскресіння” [Булгаков С.Н. Православие.- С. 216].

Православний ідеал надеконізму залишається в силі і в епоху переорієнтації традиційних цінностей, форм власності чи господарських укладів. Будь-яка форма власності – як приватна, так і суспільна – в однаковою мірою може стати спокусою для людини і в однаковій мірі може бути використана на благо. Принципи трудової й господарської етики православ'я - обов'язковість праці для кожної людини, незалежно від її соціального та майнового стану; визнання благом такої праці, що здійснює засади любові до Бога й на благо ближнього, а не в ім'я

задоволення егоїстичного інтересу; розумне використання майна; милосердя й благодійність – є актуальними і для сучасного суспільства. Православна етика праці орієнтує не на “формальну раціональність” економіки, не на прагнення до ефективності заради ефективності чи до прибутку заради прибутку, а на мету, що лежить поза економікою та поза господарством як таким, перевищує їх, ставить духовні блага вище матеріальних і в такий спосіб “запобігає від поклоніння багатству і внутрішньої залежності від нього” [Коваль Т.Б. Економіка и нравственность в суждениях ранних Отцов Церкви.- С. 166]. Православна етика праці й господарювання, власності й багатства містить у собі великі можливості для того, щоб досягти гідного рівня життя всіх прошарків суспільства, але при цьому не втратити духовні орієнтири внутрішнього життя.

У цьому контексті питання примирення між західним та східним християнством, їх синтезу, яке актуалізується в світлі реалій сучасного українського суспільства, розширюється до більш загального питання про можливість поєднання діловитості з доброчинністю. Це означає, що потрібно знайти таку душевну позицію, при якій ми могли б бути діяльними в світі речей без того, щоб порушувати світ моральних вимог. Діловитість без доброчинності, продуктивність без людяності надзвичайно небезпечні, бо в руках людини, позбавленої любові, дивовижні сили, якими вона володіє, ведуть лише до руйнування.

Як бачимо, стимульовані глобалізацією модернізаційні процеси породжують нове світовідчуття і нові потреби, передати й задовольнити які неможливо лише на ґрунті традиційного культурного ареалу і традиційних цінностей. У такій ситуації перед українським суспільством постає надзвичайно складне і важливе завдання – здійснити синтез властивих йому базових соціальних і культурних цінностей із новаціями сучасного західного способу життя. Захід, як відзначав С.Булгаков, може компенсувати свою сухість надихаючим змістом православ'я, православний же Схід може багато чому навчитись в сфері релігійного регулювання буденного життя у християнського Заходу [Булгаков С.Н. Православие.- С. 219]. Звертаючись до традицій Заходу, ми повинні враховувати негативні уроки споживацького ставлення до існуючого, адже проповідуючи утилітарний погляд на життя, ми, замість того, щоб намагатись бути, прагнемо мати, і в багатьох випадках наше володіння стає більш реальним, ніж наше буття. Сприйняття чужого досвіду може бути справжнім лише в тому випадку, коли воно буде творчим перекладом західних ідей і принципів на мову національної культури.